

**تفکیک منابع، راهکاری مناسب به منظور نزدیک
شدن به بانکداری بدون ربا**

دکتر حمید ابریشمی *

سید مهدی بنی طبا **

* هیئت علمی دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران

** کارشناسی ارشد اقتصاد دانشگاه تهران

چکیده

اسلام با تحریم ربا، درصدد واقعی کردن فعالیت‌های اقتصادی و سود ناشی از آن، از طریق وارد شدن در معاملات حقیقی (عقود مبادله‌ای) و یا مشارکت حقیقی در سود و زیان (عقود مشارکتی)، بوده است. با این حال شوربختانه نظام بانکی ایران نتوانسته است ظرفیت‌های موجود در نظام بانکی اسلام را شکوفا کند و آموزه‌های اسلام به صورت پوسته‌ای بر امور بانکی قرار گرفته است. برخی از علل پیدایش وضع موجود عبارت‌اند از: بی‌توجهی به ماهیت بانک و ناهمگونی آن با فعالیت‌های مورد انتظار، بی‌توجهی به تفاوت ماهوی انواع بانک‌ها و کارکردهای آن‌ها، تفکیک نشدن منابع تجهیز شده در بانک و استفاده مشاع از منابع، عدم جامعیت سپرده‌ها متناسب با

اهداف و سلیقه سرمایه‌گذاران و تعیین دستوری نرخ سود. این کاستی‌ها در عمل باعث شده است تا تحول چندانی در نظام بانکی رخ ندهد و بانک‌ها به‌جز در موارد معدود در نقش معامله‌کننده، شریک و یا سرمایه‌گذار واقعی ظاهر نشوند و فقط تلاش کنند تا تسهیلات متعارف خود را در قالب یکی از عقود اسلامی ارائه دهند.

استفاده مشاع از منابع یکی از اصلی‌ترین دلایل ناکارایی نظام بانکی در سال‌های اخیر بوده است. از این‌رو تفکیک منابع باید در صدر اولویت‌های اصلاح فرآیند تجهیز و تخصیص منابع قرار بگیرد. لذا پیشنهاد می‌شود منابع نظام بانکی به سه حوزه مجزا، براساس نرخ سود تفکیک شود که عبارت‌اند از: منابع بدون سود (قرض‌الحسنه)، منابع با سود ثابت و معین و منابع با سود متغیر. برای تفکیک حوزه‌های فوق نیازمند تشکیل سه صندوق مستقل با کارکردهای متفاوت در هر بانک هستیم. بی‌گمان بانک‌ها می‌توانند به تشخیص خودشان و یا براساس محدودیت‌های بانک مرکزی، از داشتن برخی از این صندوق‌ها صرف‌نظر کنند.

از آنجایی که نظام بانکی و عمده مشتریان آن تمایلی به پذیرش ریسک ندارند، صندوق وجوه با سود ثابت از اهمیت کلیدی برخوردار خواهد بود و باید بتواند نیازهای قشر وسیعی از جامعه را تأمین کند. از این‌رو این صندوق‌ها با محور قراردادن عقد مرابحه در کنار عقود دیگر، بخش وسیعی از نیازها را پاسخگو خواهند بود. همچنین باهدف کاهش ریسک نقدینگی، تجهیز منابع به‌صورت اوراق مدت‌دار صورت خواهد گرفت. صندوق وجوه با سود متغیر، منابع را به‌صورت خرید واحدهای سرمایه‌گذاری صندوق تجهیز می‌کند و بیش‌تر براساس مشارکت حقوقی در شرکت‌های جدید و یا افزایش سرمایه شرکت‌های موجود به تخصیص منابع می‌پردازد.

کلمات کلیدی: بانکداری اسلامی، قانون بانکداری بدون ربا، عقود مبادله‌ای، عقود مشارکتی، تجهیز و تخصیص منابع.

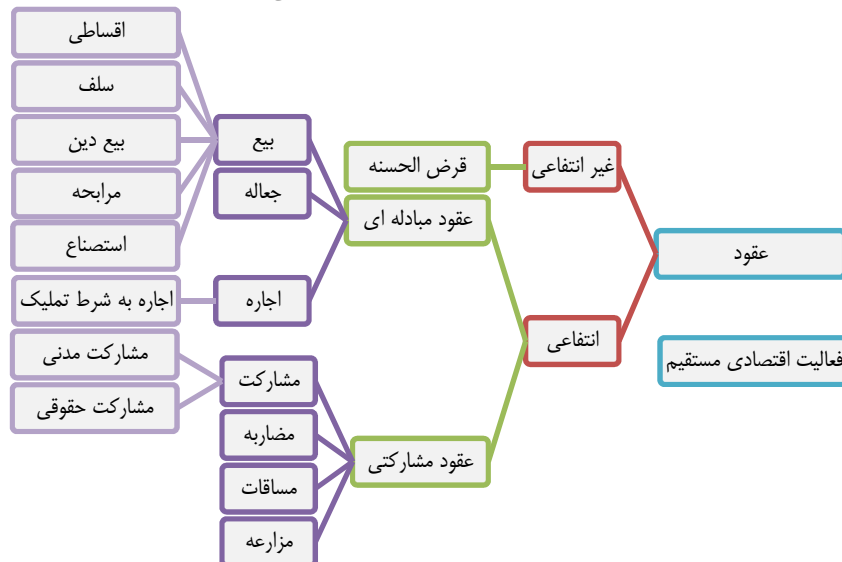
مقدمه

در دین اسلام ربا حرام شده است و صدقات و قرض الحسنه (برای رسیدگی به نیازمندان) و شرکت در فعالیت‌های اقتصادی سودمند در قالب عقود مبادله‌ای و مشارکتی به‌عنوان جایگزین معرفی شده است. به نظر می‌رسد اسلام، مترصد واقعی کردن فعالیت‌های اقتصادی و سود ناشی از آن، از طریق وارد شدن در معاملات حقیقی (عقود مبادله‌ای) و یا مشارکت حقیقی در سود و زیان (عقود مشارکتی)، بوده است.

۱- معرفی روش‌های تجهیز و تخصیص منابع در نظام اسلامی

عقود متعدد اسلامی این امکان را فراهم کرده است تا آحاد اقتصادی قادر باشند تمام فعالیت‌های خود را به‌صورت شرعی انجام دهند و در ضمن رابطه‌ای عادلانه بین طرفین معامله یا مشارکت ایجاد می‌کنند، به‌نحوی که به هیچ‌یک ظلم نشود. نمودار شماره ۱ عقود اسلامی را نشان می‌دهد.

نمودار شماره ۱: عقود اسلامی

در واقع عقودی که جنبه انتفاعی دارد به دو دسته کلی، عقودمبادله‌ای و عقود مشارکتی تقسیم می‌شود. عقود مبادله‌ای بر مبنای یک معامله در اقتصاد حقیقی استوار است و انواع آن موجب تسهیل امور طرفین معامله و برآورده شدن نیازهای آن‌ها خواهد شد. ویژگی عقود مبادله‌ای این است که پس از عقد قرارداد و انجام معامله هیچ رابطه‌ای بین دو طرف به جز بدهکار و بستانکار وجود ندارد و دو طرف از عملکرد آینده یکدیگر تأثیر نمی‌پذیرند. از این‌رو نیازی به نظارت طرفین وجود ندارد، لیکن در عقود مشارکتی تا پایان مدت مشارکت دو طرف در سود و یا زیان حاصله شریک هستند و لذا از عملکرد یکدیگر متأثر خواهند شد و نیازمند نظارت بر یکدیگر خواهند بود. در جدول شماره ۱ این دودسته عقود با یکدیگر مقایسه شده‌اند:

جدول شماره ۱: مقایسه عقود اسلامی با یکدیگر

عقود مشارکتی	عقود مبادله‌ای	
مستمر (تا پایان موضوع قرارداد)	مقطعی (هنگام عقد قرارداد)	طول قرارداد
مشارکت در نتایج سود و زیان	رابطه بدهکار و بستانکار	رابطه مالی طرفین پس از عقد قرارداد
متغیر متناسب با بازدهی پروژه	ثابت و از پیش تعیین شده	سود
دارد	ندارد	نیاز به نظارت و ارزیابی

آسیب‌شناسی وضع موجود فرآیند تجهیز و تخصیص منابع

با وجود ظرفیت‌های فراوانی که در نظام اقتصادی اسلام وجود دارد، شوربختانه نظام بانکی ایران نتوانسته است ظرفیت‌های موجود در آن را شکوفا کند و آموزه‌های اسلام به صورت پوسته‌ای بر اموربانکی قرار گرفته است. برخی از ریشه‌های مسئله را می‌توان در قانون بانکداری بدون ربا و عدم ملاحظه الزامات اجرایی آن جست و جو کرد. در ادامه به تفصیل به برخی از این موارد خواهیم پرداخت:

۱-۲- بی توجهی به ماهیت بانک و ناهمگونی آن با فعالیت‌های مورد انتظار

در زمان پیروزی انقلاب اسلامی ۳۶ بانک در کشور فعال بودند که تجهیز و تخصیص منابع در آن‌ها بیش‌تر بر اساس قرض ربوی انجام می‌شد. می‌توان گفت بانکداری از بدو تولد در ایران براساس قرض ربوی پایه‌گذاری شده بود. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، سه تغییر اساسی در نظام بانکی رخ داد که عبارت‌اند از اعلام ملی شدن تمام بانک‌ها، ادغام بانک‌ها و تشکیل ۹ بانک و تصویب قانون بانکداری بدون ربا. با تصویب این قانون، بانک‌ها موظف شدند ضمن تجهیز منابع به صورت منابع قرض‌الحسنه و سپرده‌های سرمایه‌گذاری به صورت وکالتی، به تخصیص منابع در قالب ۱۲ عقد متفاوت (شامل قرض‌الحسنه، سرمایه‌گذاری مستقیم، عقود مبادله‌ای و عقود مشارکتی) بپردازند. این درحالی است که به جز قرض‌الحسنه، اعطای تسهیلات در همه قالب‌های دیگر مستلزم حضور بانک در بخش واقعی اقتصاد به عنوان معامله‌کننده، مشارکت‌کننده و یا سرمایه‌گذار است. به نظر می‌رسد وظیفه‌ای که قانون بانکداری بدون ربا بر عهده بانک‌ها گذاشت، با ماهیت بانک‌ها و سابقه فعالیت آن‌ها همگونی نداشته و هنوز هم ندارد و همین مسئله اسباب ناکارایی این قانون را که در ادامه به آن خواهیم پرداخت فراهم کرده است. از این رو به نظر می‌رسد برای اجرای نظام بانکداری اسلامی در ایران، ناگزیر از ایجاد تغییرات ساختاری در نظام بانکی کنونی هستیم.

۲-۲- بی توجهی به تفاوت ماهوی انواع بانک‌ها و کارکردهای آن‌ها

یکی از نقاط ضعف و یا ابهام در قانون بانکداری بدون ربا، عدم به رسمیت شناختن انواع بانک‌ها و مؤسسات مالی (اعم از بانک‌های تجاری، تخصصی، توسعه‌ای و مؤسسات قرض‌الحسنه و...) و تفاوت ماهوی و کارکردی آن‌ها و همچنین عدم تفکیک شرح وظایف آن‌هاست. در جدول شماره ۲ انواع بانک‌ها با هم مقایسه شده‌اند:

جدول شماره ۲: مقایسه انواع بانکها

بانکهای تخصصی، توسعه‌ای و یا سرمایه‌گذاری	بانکهای تجاری	
دارای شعب محدود و تخصصی	دارای شعب متعدد و عمومی	شعب
فعالیت در حوزه‌های مشخص	فعالیت در همه عرصه‌های اقتصادی	حوزه‌های فعالیت
توان نظارتی مناسب	فاقد نیروی انسانی و ابزار لازم برای نظارت	توانایی ارزیابی و نظارت
دارای مشتریان ریسک‌پذیر	دارای مشتریان ریسک‌گریز	مشتریان
فعالیت‌های میان‌مدت و بلندمدت	فعالیت‌های کوتاه‌مدت و میان‌مدت	افق زمانی فعالیت‌ها

در نظر نگرفتن این تفاوت‌های ماهوی و کارکردی در قانون موجب شباهت فعالیت‌های بانک‌های مختلف و از دست رفتن کارایی نهفته در تنوع آن‌ها شده است. افزون بر این موجب اجرای نادرست و صوری عقود اسلامی، به‌ویژه عقود مشارکتی در بانک‌های تجاری شده است. زیرا همان‌طور که گفته شد عقود مشارکتی نیازمند ارزیابی پیشینی و نظارت مستمر در طول زمان همکاری هستند و این مسئله از توان بانک‌های تجاری خارج است. از این‌رو زمینه اجرای نادرست این عقود فراهم شده است.

۳-۲- تفکیک ناپذیری منابع تجهیز شده در بانک و استفاده مشاع از منابع

در تبصره ماده ۳ قانون آمده است: «بانک‌ها طبق عقد وکالت سپرده‌ها را در امور مشارکت، مضاربه، مزارعه، مساقات، معاملات اقساطی، اجاره به‌شرط تملیک، معاملات سلف، جعاله و سرمایه‌گذاری مستقیم مورد استفاده قرار می‌دهند» در این ماده و مواد دیگر قانون، جوازی برای استفاده از منابع به‌صورت مشاع عام صادر نکرده و در این رابطه سکوت کرده است و البته سازوکاری هم برای اجرای درست این تبصره مشخص نکرده است. این مسئله موجب شده است تا بانک‌ها در

قرارداد منعقد شده با مشتری به هنگام سپرده گذاری از وی در رابطه با استفاده مشاع از منابع تجهیز شده و کالت بگیرند.

استفاده مشاع از منابع آثار ناخوشایندی برای نظام بانکی دارد که عبارت‌اند از: - استفاده از منابع تجهیز شده در قالب عقود مبادله‌ای که ماهیت دین دارند و نیازمند نظام حسابداری بدهکار- بستانکار است، در کنار عقود مشارکتی که ماهیت شراکت دارند و نیازمند نظام حسابداری شرکتی هستند، موجب دشواری و پرهزینه شدن فرآیند حسابداری شده است.

- در ماده ۵ قانون در مورد نحوه محاسبه سود قطعی آمده است: «منافع حاصل از عملیات مذکور (به کارگیری سپرده‌ها در موارد عقود اسلامی موضوع تبصره ماده ۳) متناسب با مدت و مبالغ سپرده‌گذاران و رعایت سهم منابع بانک تقسیم خواهد شد». با توجه به استفاده مشاع از منابع و دشواری‌های فرآیند حسابداری ناشی از آن و موارد دیگر از جمله تفاوت نرخ ذخیره قانونی و حق الوکاله بانک برای انواع سپرده‌ها، محاسبه نرخ سود قطعی برای بانک بسیار دشوار خواهد بود. شاید به همین دلیل است که در سال‌های اخیر کم‌تر دیده شده بانک‌ها مبلغ بیش‌تری از نرخ سود علی‌الحساب به سپرده‌گذاران بپردازند و همین مسئله شبیه غیرشرعی بودن سود بانک‌ها را مطرح کرده است.

۴-۲- جامعیت نداشتن سپرده‌ها متناسب با اهداف و سلیقه سرمایه‌گذاران

سپرده‌گذاران در نظام بانکی روحیات و سلیق متفاوت و به تبع آن نیازهای متنوعی دارند؛ برخی از آن‌ها به نیت کسب ثواب و اعطای قرض‌الحسنه اقدام به سپرده گذاری می‌کنند، برخی دیگر نیاز به خدمات حساب جاری دارند و برخی از آن‌ها در پی کسب سود از سرمایه خود هستند. افرادی که باهدف کسب سود سپرده‌گذاری می‌کنند، از نظر پذیرش ریسک به دودسته کلی ریسک‌پذیر و ریسک‌گریز تقسیم می‌شوند (بی‌گمان شرایط میانی هم قابل تصور است). افراد ریسک‌گریز علاقه‌مند به

دریافت نرخ سود ثابت و از پیش تعیین شده‌ای از سپرده خود هستند و تمایلی به تحمل ریسک ندارند، حتی اگر این نرخ سود چندان زیاد هم نباشد. از طرف دیگر افراد ریسک‌پذیر مایل‌اند ضمن پذیرش ریسک به سود انتظاری بیش‌تری دست پیدا کنند.

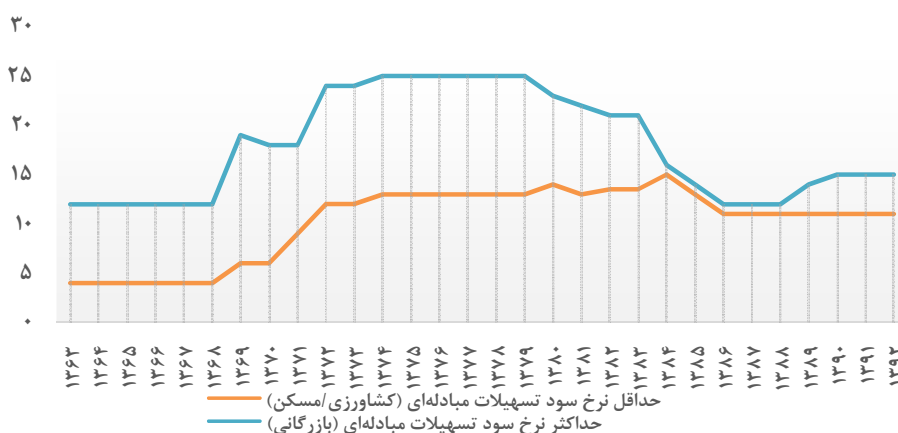
در قانون بانکداری بدون ربا همه سپرده‌های سرمایه‌گذاری به‌صورت وکالتی و با سود متغیر در نظر گرفته‌شده است و برای مشتریان ریسک‌گریز بانکی پیشنهادی ارائه نشده است. لیکن در عمل برعکس عمل شده است و همه سپرده‌ها دارای یک سود از پیش تعیین‌شده علی‌الحساب هستند که معمولاً سود قطعی تفاوت چندانی با سود علی‌الحساب ندارد و مشتریان بدون تحمل ریسک می‌توانند سود معینی را دریافت کنند. در واقع در مقام عمل، نظام بانکی برای مشتریان ریسک‌پذیر پیشنهادی ندارد.

۵-۲- تعیین دستوری نرخ سود

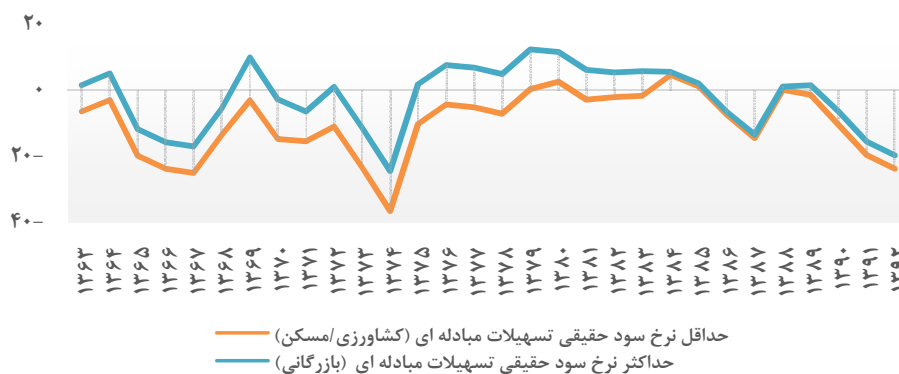
براساس ماده ۲۰ قانون بانکداری بدون ربا، یکی از اختیارات بانک مرکزی برای مدیریت نظام پولی و اعتباری کشور، تعیین حداقل و یا در صورت لزوم حداکثر نرخ سود مورد انتظار تسهیلات مبادله‌ای و تعیین حداقل نرخ سود (بازده) احتمالی برای انتخاب طرح‌های سرمایه‌گذاری و تسهیلات مشارکتی است. بانک مرکزی و شورای پول و اعتبار هم براساس همین قانون در طول این سال‌ها اقدام به تعیین نرخ سود علی‌الحساب سپرده‌های سرمایه‌گذاری، حداقل و حداکثر نرخ سود عقود مبادله‌ای در حوزه‌های مختلف و حداقل نرخ سود مورد انتظار برای اعطای

تسهیلات در قالب عقود مشارکتی کرده است. در نمودارهای شماره ۲ و ۳ نرخ سود اسمی و حقیقی تسهیلات مبادله‌ای نشان داده شده است:

نمودار شماره ۲: نرخ سود اسمی تسهیلات مبادله

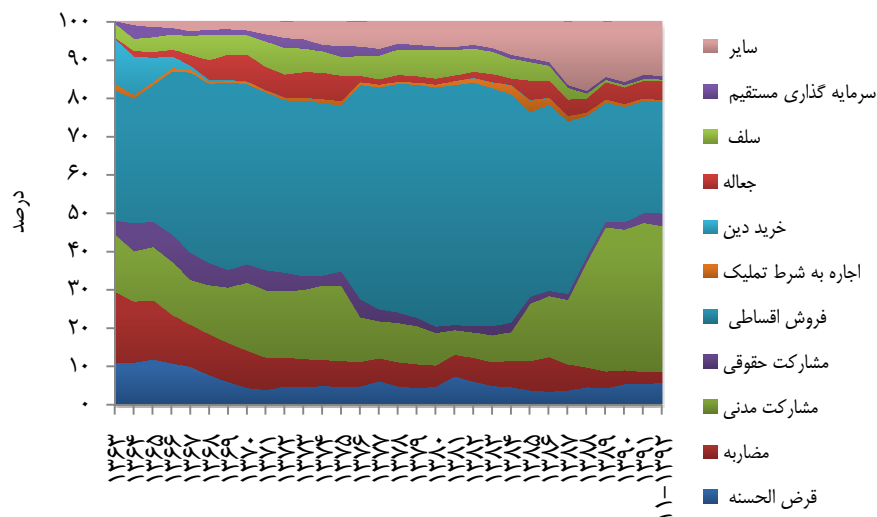
نمودار شماره ۳: نرخ سود حقیقی تسهیلات مبادله‌ای

^۱ مأخذ همه نمودارها: تارنمای سری‌های زمانی اقتصادی بانک مرکزی - آمارهای بخش پولی و بانکی بانک مرکزی - آمار تورم سازمان آمار است.

همان‌طور که در نمودارهای شماره ۲ و ۳ مشاهده می‌شود، نرخ سودهای معین شده در اغلب سال‌ها به‌طور حقیقی (با در نظر گرفتن تورم) منفی بوده است. همین مسئله موجب شده است تا بانک‌ها تمایل چندانی به اعطای تسهیلات در قالب عقود مبادله‌ای نداشته باشند. در نمودار زیر شماره ۴ مشاهده می‌شود از سال ۱۳۸۴ با کاهش نرخ سود عقود مبادله‌ای، سهم تسهیلات اعطایی در قالب این عقود رو به کاهش گذاشته است و تسهیلات در قالب عقود مشارکتی جایگزین آن شده است:

نمودار شماره ۴: تسهیلات اعطایی بانک‌ها و مؤسسات اعتباری غیربانکی به تفکیک عقود

از آنجایی که اجرای عملیات عقود مشارکتی با ماهیت و توانایی بانک‌های تجاری (که توانایی ارزیابی تخصصی و نظارت ندارند) تطبیق ندارد، از این رو بانک‌ها با تغییر ماهیت عقود مشارکتی و تثبیت بازده آن به ارائه تسهیلات می‌پردازند که اسباب غیرشرعی شدن فرآیندهای بانکی را فراهم کرده است.

جمع بندی

این کاستی‌ها در عمل باعث شده است که تحول چندانی در نظام بانکی رخ ندهد و بانک‌ها همواره مانند گذشته (پیش از تصویب قانون بانکداری بدون ربا) فعالیت کنند. در واقع ترسیم نظام بانکی در شرایط کنونی این‌گونه است که بانک‌ها به وکالت از سپرده‌گذاران، منابع تجهیز شده را در اختیار متقاضیان تسهیلات بانکی قرار می‌دهند و از آنان سود از پیش تعیین شده‌ای را مطالبه می‌کنند و دخالت چندانی در فعالیت گیرنده تسهیلات نمی‌کنند و متحمل ریسک نمی‌شوند. از این‌رو بانک‌ها به‌جز در موارد معدود در نقش معامله‌کننده، شریک و یا سرمایه‌گذار ظاهر نمی‌شوند. این درحالی است که به دلیل محدودیت‌های قانونی ایجاد شده، از این‌رو بانک‌ها مجبوراند عملیات خود را در قالب قانون بانکداری بدون ربا انجام دهند و لذا تلاش می‌کنند تا تسهیلات متعارف خود را در قالب یکی از عقود اسلامی ارائه دهند. در این میان محدودیت‌های دیگری مانند تعیین دستوری نرخ عقود مبادله‌ای، تمایل بانک‌ها برای اعطای تسهیلات در قالب عقود مبادله‌ای (که هماهنگی بیش‌تری با ماهیت بانک‌ها دارد) را کاسته است و آن‌ها را به سمت اعطای تسهیلات در قالب عقود مشارکتی (که اجرای درست آن در توان بانک نیست) هدایت کرده است.

۳- اولویت‌های اصلاح فرآیند تجهیز و تخصیص منابع

همان‌طور که در بخش آسیب‌شناسی اشاره شد یکی از بزرگ‌ترین معضلاتی که اکنون گریبانگیر نظام بانکی شده است، تفکیک نشدن منابع و استفاده مشاع از آن‌هاست. از این‌رو تفکیک منابع باید در صدر اولویت‌های اصلاح فرآیند تجهیز و تخصیص منابع قرار گیرد. در این‌صورت نظام بانکی کشور به سه حوزه مجزا تفکیک خواهد شد و در هر حوزه کارکرد بانک مشخص خواهد شد:

جدول شماره ۳: تفکیک حوزه‌های نظام بانکی

کارکرد بانک		حوزه‌های مجزای بانکی
در سمت تخصیص منابع	در سمت تجهیز منابع	
قرض الحسنه	قرض الحسنه	بدون ریسک - بازدهی صفر
در قالب عقود مبادله‌ای	وکالت برای تخصیص در قالب مبادله‌ای	بدون ریسک - بازدهی ثابت و معین
در قالب عقود مشارکتی و سرمایه‌گذاری	وکالت برای تخصیص در قالب مشارکتی و سرمایه‌گذاری	همراه با ریسک - بازدهی متغیر

به نظر می‌رسد با تفکیک منابع در قالب فوق در یک بانک و یا به صورت تفکیک بانک‌ها، گشایش‌های فراوانی در نظام بانکی اتفاق می‌افتد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

- در این صورت نیازهای سپرده‌گذاران و تسهیلات‌گیرندگان با روحیات مختلف و سطح ریسک‌پذیری متفاوت پاسخ گفته می‌شود.
- حجم تسهیلات در قالب عقود قرض الحسنه، مبادله‌ای و مشارکتی با توجه به تمایل سپرده‌گذاران مشخص می‌شود و نه براساس خواست بانک‌ها.
- از آنجایی که درصد زیادی از سپرده‌گذاران را افراد ریسک‌گریز تشکیل می‌دهند، اغلب منابع در دسته دوم تجهیز و تخصیص خواهند شد که با ماهیت بانک‌های تجاری تناسب بیشتری دارد.
- تفکیک منابع موجب تسهیل فرآیند حسابداری در حوزه‌های مختلف خواهد شد.
- مسئله نرخ سود تنها در حوزه دوم مطرح است و می‌توان تعیین آن را به عرضه و تقاضای وجوه سپرد. در حوزه سوم، سود تابع عملکرد بانک خواهد بود و در پایان دوره مشخص می‌شود. محاسبه سود قطعی به دلیل تفکیک منابع بسیار ساده‌تر خواهد بود.

- در صورت لزوم، سیاستگذار می‌تواند بانک‌های گوناگون را با توجه به اهداف و وظایف آن‌ها از ورود به حوزه‌ای خاص بازدارد. برای مثال می‌توان بانک‌های تجاری را از ورود به حوزه سوم به دلیل ناتوانایی لازم منع کرد.

جهت تفکیک حوزه‌های فوق نیازمند تشکیل سه صندوق مستقل (از نظر حقوقی و حسابداری مستقل ولی زیرمجموعه بانک) در هر بانک هستیم. بی‌گمان بانک‌ها می‌توانند به تشخیص خودشان و یا براساس محدودیت‌هایی که بانک مرکزی برای آن‌ها اعمال می‌کند، از داشتن برخی از این صندوق‌ها صرف نظر کنند. در ادامه به تفکیک نکاتی را در مورد هر یک از صندوق‌ها توضیح خواهیم داد:

۱-۳- صندوق وجوه بدون سود (قرض الحسنه)

تفکیک منابع قرض الحسنه می‌تواند موجب ضابطه مند شدن پرداخت وام قرض الحسنه برای برآوردن نیازهای مصرفی اساسی مردم (هزینه ازدواج، تهیه جهیزیه، درمان بیماری، تعمیرات مسکن، کمک هزینه تحصیلی، کمک برای ایجاد مسکن روستایی) و نیازهای خرد بنگاه‌های اقتصادی کوچک کم‌توان شود. همچنین وجود صندوق مجزا می‌تواند موجب تشویق افراد خیر و مؤسسه‌های خیریه برای سپردن وجوه خود به بانک‌ها شود. در جدول شماره ۴ روش‌های پیشنهادی تجهیز و تخصیص منابع برای صندوق قرض الحسنه بانک‌ها آمده است:

جدول شماره ۴: روش‌های تجهیز و تخصیص منابع برای صندوق قرض الحسنه بانک‌ها

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	عنوان تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	عنوان سپرده
کارمزد	قرض بدون بهره	قرض الحسنه			سرمایه صندوق
			صفر	قرض بدون بهره	سپرده قرض الحسنه پس‌انداز
			صفر	قرض بدون بهره	وجوه اداره شده دولتی و خیریه‌های خصوصی
					زکات، هبه، وقف

در صورت لزوم سیاستگذار پولی می‌تواند برخی بانک‌ها (مثلاً بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای و یا بانک‌های خصوصی) را از داشتن صندوق قرض‌الحسنه منع کند و از این طریق اسباب تمرکز بیش‌تر وجوه قرض‌الحسنه را فراهم کند.

۲-۳- صندوق وجوه با سود ثابت

همان‌طور که گفته شد درصد زیادی از سپرده‌گذاران را افراد ریسک‌گریز تشکیل می‌دهند، ضمن اینکه بانک‌ها هم به دلیل اینکه توانایی ارزیابی و نظارت کافی ندارند، بیش‌تر از پذیرش ریسک دوری می‌کنند. آن‌دسته از متقاضیان نیز که به بانک مراجعه می‌کنند، بیش‌تر به دنبال تسهیلات با نرخ ثابت هستند، زیرا بیش‌تر نیاز مصرفی دارند. از این‌رو به دنبال تسهیلات با نرخ ثابت و بازپرداخت معین هستند تا بتوانند برای آن از درآمد آینده خود برنامه‌ریزی کنند و یا اگر نیاز سرمایه‌گذاری دارند، از آنجایی که از سوددهی خود اطمینان دارند تمایلی به داشتن شریک ندارند. در مجموع به نظر می‌رسد در صورتی که تفکیک انجام شود، درصد بالایی از فعالیت‌های بانکی در صندوق وجوه با سود ثابت انجام خواهد شد. در نتیجه نیازمند برنامه‌ریزی دقیق برای برآورده کردن نیاز همه ذی‌نفعان و اجرای کارای عقود مبادله‌ای در این حوزه هستیم.

۱-۲-۳- روش‌های تجهیز و تخصیص منابع در صندوق وجوه با سود ثابت

همان‌طور که گفته شد در این صندوق وجوه تجهیز شده تحت عقود مبادله‌ای (بیع حقیقی) به متقاضیان وجوه تخصیص داده خواهد شد. از آنجایی که درصد زیادی از متقاضیان وجوه با نیازهای مختلف به این صندوق‌ها مراجعه می‌کنند نیازمند توسعه مفهوم بیع خواهیم بود. یکی از عقود که دامنه شمول گسترده‌ای دارد و در بانک‌های اسلامی کشورهای مختلف مانند اردن و بانک توسعه اسلامی استفاده فراوانی دارد، مرابحه است. مرابحه بیعی است که فروشنده قیمت تمام‌شده

کالا، شامل قیمت خرید، هزینه‌های حمل‌ونقل و نگهداری و هزینه‌های دیگر مرتبط را به اطلاع مشتری می‌رساند، سپس تقاضای مبلغ یا درصدی اضافی به‌عنوان سود می‌کند. در مرابحه هم مانند سایر عقود مبادله‌ای می‌بایست کالایی خریداری شده و به تملک فروشنده درآید، سپس به مشتری به‌صورت مرابحه فروخته شود، از این‌رو در اقتصاد واقعی پدیده‌ای رخ می‌دهد. مرابحه ممکن است به‌صورت نقد و یا نسبه و همچنین به‌صورت اصالتی و یا وکالتی باشد. مرابحه در قیاس با فروش اقساطی کاربرد وسیع‌تری دارد و می‌توان از آن برای تمامی کالاهای مصرفی و بادوام مورد نیاز خانوارها، مواد اولیه، کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای مؤسسات تولیدی، صنعتی و بازرگانی استفاده کرد. افزون بر این از مرابحه می‌توانیم برای خرید خدمات مورد نیاز خانوارها، مؤسسات تولیدی، صنعتی و بازرگانی استفاده کنیم. این قابلیت‌های گسترده باعث شده است که تا کارشناسان اذعان کنند که «۹۰ درصد نیازهای بانک را می‌توان از طریق قرارداد مرابحه انجام داد»^۱. در کنار مرابحه می‌توان از عقود دیگری مانند بیع سلف، بیع دین و اجاره به‌شرط تملیک برای مواردی که در مرابحه نمی‌گنجد هم استفاده کرد. در جدول شماره ۵ روش‌های پیشنهادی تجهیز و تخصیص منابع برای صندوق وجوه با سود ثابت بانک‌ها آمده است:

جدول شماره ۵: روش‌های تجهیز و تخصیص منابع برای صندوق وجوه با سود ثابت بانک‌ها

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	عنوان تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	عنوان سپرده
معین	بیع	مرابحه			سرمایه صندوق
معین	بیع	سلف	معین	وکالت	سپرده سرمایه‌گذاری
معین	بیع	بیع دین	معین	وکالت	اوراق سپرده عام مدت‌دار
معین	اجاره	اجاره به شرط تملیک	معین	وکالت	اوراق سپرده خاص مدت‌دار

^۱سیدعباس موسویان: میزگرد تخصصی ابزارهای نوین بانکی اسلامی، بانک مسکن استان فارس، ۱۶ تیر ۱۳۹۳.

اوراق سپرده، مدت‌دار است و برای مثال با سررسیدهای ۳ ماهه، ۶ ماهه، یک‌ساله و ... توسط بانک‌ها منتشر می‌شود و تنها در سررسید توسط بانک‌ها قابلیت نقدشوندگی دارد و پیش از سررسید در بازار ثانویه با نرخ کم‌تری نقد خواهد شد. مزیت این اوراق نسبت به سپرده‌ها این است که ریسک نقدینگی بانک‌ها را کاهش می‌دهد و به بانک قدرت برنامه‌ریزی خواهد داد. همچنین برای مشتریانی که از سپرده‌گذاری خود اطمینان دارند، به دلیل سود بیشتر نسبت به سپرده سرمایه‌گذاری مطلوبیت بیشتری خواهد داشت.

صندوق‌های سود ثابت بانک‌ها مجاز به تأسیس شرکت‌های لیزینگ^۱ (واسپاری) در حوزه‌های مختلف، برای برآورده کردن نیازهای مشتریان خواهند بود. در این صورت بانک‌ها می‌توانند بخشی از منابع صندوق‌های سود ثابت خود را در اختیار شرکت‌های لیزینگ زیرمجموعه خود و یا دیگران، برای اعطای لیزینگ به مشتریان خود قرار دهند و حاشیه سود را بین خود و شرکت لیزینگ تقسیم کنند.

همچنین این صندوق‌ها می‌توانند به‌عنوان عاملیت شرکت‌هایی که می‌خواهند محصولات خود را به‌صورت فروش اقساطی در اختیار مشتریان‌شان قرار دهند عمل کنند و کارمزدی را بابت اعتبارسنجی و عملیات اجرایی این فرآیند از این شرکت دریافت کنند.

۴- ملاحظات اجرایی آزاد بودن نرخ بهره

همان‌طور که گفته شد در سال‌های گذشته، نرخ سود به‌گونه‌ای تعیین شده است که مقدار واقعی آن بیش‌تر منفی بوده است. از یک‌سو منفی بودن نرخ سود سپرده‌ها موجب کاهش جذابیت نظام بانکی برای دارندگان اضافه‌وجوه و سرازیر شدن این منابع به سمت بازارهای موازی تولیدشده است و از سوی دیگر نرخ سود

^۱ Leasing

واقعی منفی تسهیلات مبادله‌ای موجب ایجاد تقاضای کاذب برای دریافت تسهیلات و پیدایش فساد در توزیع تسهیلات و در نتیجه فاصله گرفتن از وضعیت بهینه تخصیص منابع شده است. همچنین به‌رغم آنکه مسئولان دلیل نرخ سود پایین را حمایت از تولید و سرمایه‌گذاری عنوان کرده‌اند، در عمل این اقدام موجب دشوار شدن اخذ تسهیلات مبادله‌ای و افزایش حجم و نرخ عقود مشارکتی و صوری شدن این عقود شده است. بنابراین تغییر رویکرد نسبت به تعیین دستوری نرخ سود یکی از الزامات اصلاح نظام بانکی به نظر می‌رسد. این در حالی است که از نظر شرعی هم تعیین نرخ سود تنها در شرایط اضطرار امکان‌پذیر است و نمی‌بایست به صورت یک‌رویه ثابت در نظر گرفته شود.

همان‌طور که گفته شد مسئله نرخ سود، تنها در همین حوزه مطرح است و از آنجایی که عرضه و تقاضای وجوه با نرخ ثابت به‌طور کامل از منابع دیگر تفکیک شده است، سازوکار بازار و رقابت بانک‌ها می‌تواند نرخ سود تعادلی را در هر زمان مشخص کند. بی‌گمان بانک مرکزی می‌تواند حدود و ثغوری هم برای نرخ سود تعیین کند، ولیکن این حدود باید به نحوی هوشمندانه تعیین شود که در حالت عادی نظام بانکی به‌ندرت به آن برسد نه آنکه پیوسته نرخ سود تعادلی روی سقف و کف تعیین شده باشد و رگولاتوری بانک مرکزی به‌طور کامل سازوکار بازار را تعدیل و مختل کند.

همچنین بانک مرکزی می‌تواند به‌جای تعیین نرخ سود، برای حاشیه سودی^۱ (تفاوت سود تخصیص و تجهیز منابع) که نصیب بانک می‌شود، سقف در نظر بگیرد. البته این سقف هم باید مانند حدود و ثغور نرخ سود ویژگی، هوشمندانه بودن را داشته باشد. به نظر می‌رسد رقابت بین بانک‌ها اسباب کاهش این حاشیه سود را فراهم خواهد آورد.

^۱ spread

۵- ارتباط بین بخش اعتباری و حقیقی اقتصاد، وجه تمایز بانکداری ربوی و بانکداری اسلامی

آنچه در عقود اسلامی اهمیت فراوانی دارد و وجه تمایز آن با بانکداری ربوی محسوب می‌شود، آن است که بازدهی پول ناشی از بازدهی در بخش واقعی اقتصاد باشد. به این معنا که در نظام اقتصادی اسلام سرمایه تنها در صورتی سود خواهد داشت که صرف سرمایه‌گذاری سود ده و یا معامله حقیقی شود. به همین دلیل به منظور حفظ این ویژگی مهم و جلوگیری از صوری شدن معاملات در همه عقود مبادله‌ای بسیار اهمیت دارد و باید برای آن تمهیداتی اندیشید. در ادامه نکاتی در این رابطه بیان خواهد شد:

- در صورتی که بانک عاملیت شرکت‌های تولیدکننده را برای اعطای تسهیلات فروش اقساطی داشته باشد، معامله حقیقی خواهد بود. همچنین اگر بانک‌ها منابع را در اختیار شرکت‌های لیزینگ کالا و خدمات قرار دهند می‌توان از وجود معامله حقیقی اطمینان حاصل کرد.

- در صورتی که فروشنده کالا یا خدمت، هویت حقوقی داشته باشد تا حدی می‌توان از درستی بیع اطمینان حاصل کرد. در این شرایط وجه تسهیلات به حساب حقوقی فروشنده واریز می‌شود و برگ خرید فروش برای محاسبه مالیات به اداره مالیات ارسال خواهد شد.

- در صورتی که موضوع مبادله (مبیع) دارای هویت و سند باشد (مانند مسکن و خودرو) و یا بتوان برای آن سند صادر کرد، هم می‌توان از درستی مبادله اطمینان حاصل کرد. در این صورت وجه تسهیلات پس از تنظیم سند به حساب فروشنده واریز خواهد شد.

- در صورتی که شرایط فوق وجود نداشته باشد، بانک تا زمانی که از درستی مبادله اطمینان حاصل نکرده است، نباید اقدام به اعطای تسهیلات بکند، زیرا این موارد به صورت نسبی از اولویت پایین‌تری برخوردار هستند.

در جدول شماره ۶ شرایط فوق به صورت خلاصه آورده شده است:

جدول شماره ۶: مبادله حقیقی و حقوقی

بدون سند	سند دارد		کالا/خدمت فروشنده
واریز به حساب فروشنده - محاسبه در مالیات	واریز به حساب فروشنده - محاسبه در مالیات	حقوقی	
اعطای تسهیلات صرفاً در صورت حصول اطمینان	واریز به حساب فروشنده پس از تنظیم سند	حقیقی	

۶- ملاحظات اجرایی صندوق وجوه با سود متغیر

برخی از افراد جامعه تمایل دارند درازای تحمل ریسک، سود انتظاری بیش‌تری کسب کنند. بازار بورس و صندوق وجوه با سود متغیر باید بتوانند پاسخگوی نیازهای این گروه از جامعه باشد. از آنجایی که ورود به بازار سرمایه نیازمند مهارت کافی است، این صندوق‌ها باید بستری فراهم کنند که افرادی که مهارت لازم برای ورود به این بازار را ندارند بتوانند کسب سود کنند. این افراد می‌توانند ضمن خرید واحدهای سرمایه‌گذاری صندوق به صندوق این امکان را بدهند که به‌عنوان وکیل آن‌ها اقدام به سرمایه‌گذاری و یا مشارکت با سرمایه‌گذاران دیگر کنند. مزیت خرید واحدهای صندوق نسبت سپرده‌گذاری این است که محاسبه سود به‌سادگی امکانپذیر خواهد بود.

افزون بر این صندوق می‌تواند برای پروژه‌های خاص اقدام به فروش اوراق مشارکت ویژه مدت‌دار کند. همچنین دولت می‌تواند بخشی از منابع خود را در دسترس صندوق بانک‌های دولتی قرار دهد تا اقدام به سرمایه‌گذاری و مشارکت در حوزه‌های خاص کند. در جدول شماره ۷ روش‌های پیشنهادی تجهیز و تخصیص منابع در صندوق‌های وجوه با سود متغیر آمده است:

جدول شماره ۷: روش‌های تجهیز و تخصیص منابع در صندوق‌های وجوه با سود متغیر

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	عنوان تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	عنوان سپرده
متغیر	شرکت	مشارکت حقوقی			سرمایه صندوق
متغیر	شرکت	مشارکت مدنی	متغیر	وکالت	انواع اوراق ویژه مدت‌دار
متغیر	-	سرمایه‌گذاری مستقیم	متغیر	وکالت	واحدهای سرمایه‌گذاری صندوق
			متفاوت	قرض- وکالت	منابع دولت (بودجه عمرانی/ذخایر ارزی)

با توجه به نبود شفافیت اقتصادی در کشور، صندوق برای تخصیص منابع خود با عدم تقارن اطلاعات و پیامدهای ناشی از آن مانند کژگزینی^۱ و کژمنشی^۲ روبه‌رو خواهد بود. به‌همین دلیل مشارکت صندوق با سرمایه‌گذاران برای صندوق ممکن است مخاطرات فراوانی را به‌همراه داشته باشد. برای کاهش این پیامدها بهترین روش، تخصیص منابع مشارکت حقوقی و سهامداری خواهد بود. تنها در این صورت است که بانک می‌تواند نظارت خود را به دیگران واگذار کند. البته انتخاب شرکت‌ها برای مشارکت، نیازمند ارزیابی گسترده است. با توجه به تخصصی بودن امور سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی، صندوق می‌تواند ارزیابی پروژه‌ها را به شرکت‌های مشاوره تخصصی واگذار کند.

مشارکت صندوق بهتر است در جهت تأسیس شرکت‌های جدید و یا افزایش سرمایه شرکت‌های موجود باشد. سیاستگذار پولی می‌تواند به این صورت مشارکت حقوقی بانک‌ها را جهت‌دهی کند. همچنین می‌تواند بانک‌ها را از ورود به بخش‌های خاص مانند مسکن و ساختمان جلوگیری کند. همچنین به‌نظر می‌رسد لازم است

^۱ Adverse Selection

^۲ Moral Hazard

محدودیت‌هایی برای اخذ تسهیلات مبادله‌ای توسط شرکت‌هایی که بانک سهامدار آن‌هاست وضع شود. در موارد خاص صندوق می‌تواند از روش‌های دیگر مانند مشارکت مدنی و سرمایه‌گذاری مستقیم هم استفاده کند، لیکن با توجه به اینکه در این روش‌ها پیامدهای ناشی از عدم تقارن اطلاعات گریبانگیر بانک خواهد بود، لازم است بانک تا بتوان از ورود به آن خودداری کند.

نتیجه‌گیری

تفکیک منابع تجهیز شده براساس ماهیت آن‌ها و برنامه‌ریزی مجزا برای آن‌ها می‌تواند راهکاری مناسب برای نزدیک شدن به بانکداری بدون ربا در کشور باشد. زیرا در این صورت عقود اسلامی از صوری اجرا شدن فاصله خواهد گرفت و ارتباط واقعی بین بخش اعتباری و حقیقی اقتصاد شکل خواهد گرفت. همچنین فرآیند حسابداری بانکی با سهولت بیش‌تری انجام خواهد شد. همین مسئله این امکان را فراهم خواهد آورد تا سهم سود سپرده‌گذاران و سهم حق‌الوکاله بانک به صورت دقیق‌تر محاسبه شود. همچنین به نظر می‌رسد که تفکیک منابع بتواند زمینه‌ساز پاسخگویی بهتر به نیازهای قشرهای مختلف جامعه (اعم از تولیدکنندگان و نیازمندان) را فراهم کند.

کتاب‌نامه

الف- فارسی

قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) مصوب مجلس شورای اسلامی: ۸ شهریور ۱۳۶۲.

آیین‌نامه‌های قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) مصوب هیئت وزیران: ۱۳۶۲.

حاجیان، محمدرضا و همکاران: موانع و مشکلات اجرای عقود مشارکتی در نظام بانکی کشور، پژوهشکده پولی و بانکی، تهران، ۱۳۹۰.

موسویان، سیدعباس: الگوی جدید بانکداری بدون ربا، فصل‌نامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره ۲۳، پاییز ۱۳۸۵.